УДК 94:[623.6:355.48“1942”
ФТЕМОВ Ю.О.
КУЦЬКА О.М.
МІЛЮТІН В.А.

ОСОБЛИВОСТІ ІНЖЕНЕРНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК ПІД ЧАС ОБОРОНИ СТАЛІНГРАДА

Аналізується характер інженерного обладнання рубежів та основні завдання інженерного забезпечення у ході оборонної операції під Сталінградом 1942 року.
Ключові слова: рубіж оборони, інженерні війська, інженерне забезпечення, інженерне обладнання.

Постановка проблеми та її актуальність. Сталінград. Восени 1942 року назва цього міста не сходила з газетних шпальт в усьому світі. Світова спільнота стежила за тим, як розвивались події в одній із найкривавіших битв в історії людства – битві за Сталінград.

Дослідження інженерного забезпечення під час оборони Сталінграду є актуальним із двох причин. По-перше, держави колишнього Радянського Союзу – головного переможця у Другій світовій війні – святкуватимуть цього року ювілейну річницю з дня перемоги над фашистською Німеччиною. По-друге, ця оборонна операція є повчальною для офіцерів сучасних збройних сил з точки зору інженерного забезпечення оборони та ведення бойових дій за населений пункт, розташований на березі широкої водної перешкоди.

Новизна дослідження витікає з недостатньої кількості вітчизняних наукових публікацій, присвячених розгляду особливостей застосування родів військ Червоної Армії в часи Другої світової війни.

Фтемов Юрій Олександрович, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Куцька Олеся Миколаївна, кандидат історичних наук, викладач кафедри, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

Мілютін Валентин Анатолійович, викладач кафедри, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.
© Фтемов Ю.О., Куцька О.М., Мілютін В.А., 2010

В статті на підставі радянської історіографії та за даними електронних ресурсів робиться спроба висвітлити заходи щодо вдосконалення застосування за призначенням інженерних військ, які були здійснені на початку 1942 р. [1; 2], відновити картину інженерного обладнання оборонних рубежів [2–5], залучення до інженерних робіт цивільного населення [6; 7], показати завдання інженерних військ у ході масштабної оборонної операції [1; 2; 3; 8; 9].

Метою авторів було проаналізувати особливості виконання завдань інженерними військами у ході стратегічної оборонної операції на прикладі Сталінградської битви.

Навесні 1942 року, коли на радянсько-німецькому фронті наступило відносне затишшя, обидві сторони приступили до відпрацювання стратегічних планів воєнних дій.

Користуючись відсутністю другого фронту в Європі, німецько-фашистське головнокомандування продовжувало нарощувати зусилля на Східному фронті.

Радянське Верховне головнокомандування у травні-червні 1942 р. планувало перехід до тимчасової оборони, щоб завершити розпочату реорганізацію військ і переоснащення їх новою технікою, а також для накопичення резервів.

Питання інженерного забезпечення бойових дій військ і способи застосування інженерних сил та засобів завжди були в центрі уваги командування Червоної Армії. З самого початку німецько-радянської війни Ставкою Верховного головнокомандування інженерним військам приділялась значна роль. Підтвердженням цього є наказ № 0450 від 28 листопада 1941 р. "Про недооцінку інженерної служби та недоцільне використання інженерних військ і засобів", який визначав значення інженерного забезпечення бойових дій військ як важливого елемента, що значно впливає на хід та результат воєнних дій [1].

З весни і літа 1942 р. існуюча організація інженерних військ замінювалася новою. Бригада ставала основною складовою організаційно-штатної структури інженерних військ [2].

Організовані навесні і влітку 1942 р. інженерні бригади спеціального призначення (в різний час у складі діючої

армії таких бригад було 14) виконували свої завдання, використовуючи нову інженерну техніку, фугаси, керовані мінні поля, електризовані дротяні загородження тощо. Сформовані у цей час бригада й окремі батальйони гвардійських мінерів застосовували для руйнування комунікацій та інших об'єктів у тилу противника. Весною–влітку 1942 р. розпочався процес об'єднання окремих понтонно-мостових батальйонів у понтонно-мостові бригади і формування понтонно-мостових полків, оснащених новими понтонними парками. Наявність цих частин дозволила успішно вирішувати завдання інженерного забезпечення, форсування чисельних широких водних перешкод у ході наступу радянських військ [2; 3, 194–195].

Для інженерних військ такий театр бойових дій, яким був Сталінградський фронт (міський район, що тягнувся вздовж берега багатоводної ріки), надавав широкі можливості діяльності. В обладнанні оборонних рубежів брали участь військово-будівельні частини 26-го і 24-го управління оборонного будівництва, інженерні частини 6-ї, 7-ї і 8-ї саперних армій, а також чотири окремі інженерні батальйони, сформовані з саперних рот комендатур [3, 198].

Наприкінці червня 1942 р. німецьким командуванням була підготовлена "головна операція" літньої кампанії з метою оволодіння районом Сталінграду та нафтовими районами Кавказу. Саме битва за Сталінград почалась вже з перших днів відбиття наступу німецьких військ, які діяли за вищезазначеним планом, а саме з 28 червня 1942 р. [4].

Загалом на 28 червня гітлерівці створили на південно-західному напрямку сприятливу для себе оперативну обстановку, досягнувши загальної переваги у силах і рішучої переваги на напрямку головного удару, випереджаючи у розгортанні війська Брянського і Південно-Західного фронтів, які, враховуючи можливість потужного наступу на сталінградському напрямку, почали підготовку глибоко ешелонованої оборони.

Між ріками Дон і Волга у червні розгорнулись роботи з обладнання чотирьох оборонних смуг, фланги яких упирались у Волгу північніше і південніше міста. Так, станом на 12 липня 1942 р. новостворений Сталінградський фронт

у складі 62-ої і 63-ої армій і частин військ Південно-Західного фронту отримав завдання втримати рубіж по р. Дон від Бабка до Серафимовича і далі на південь – Клетська, Калмиков, Суровикіно, Суворовський та забезпечити зосередження у район північно-західніше і західніше Сталінграду оперативних резервів [4]. Війська обладнували стрілецькі окопи на відстані в межах ротних опорних пунктів, з'єднували їх між собою ходами сполучень, готували протитанкові рубежі, вогневі позиції для кулеметів, мінометів і гармат, будували спостережні пункти та укриття для особового складу. Інженерні частини і підрозділи здійснювали облаштування мінно-вибухових загороджень [3, 198].

Характерні риси зайняття оборони резервними об'єднаннями у ході операції по обороні Сталінграда можна простежити з робіт 7-ої резервної армії у вигині річки Дон. Там відповідно до директиви № 170438 та згідно з планом переходу до оборони даної армії було створено три рубежі [5].

Перший рубіж – Лугова Пролейка, Іловлінська, Качалінська, Калач, Логовський, Громославка, Абганерово, Райгород – із загальною протяжністю 430 км. Даний рубіж охоплював м. Сталінград у радіусі 65–100 км. Цей рубіж відповідно до умов місцевості було поділено на три ділянки. *Північна ділянка* – від р. Волга біля Лугової Пролейки до р. Дон коло Іловлінська. Ця ділянка була відкрита, дещо горбиста, майже не мала природних (протитанкових і протипіхотних) перешкод, на ній переважали командні висоти перед переднім краєм обводу (з боку противника). *Центральна ділянка* – по р. Дон від Іловлінська до Логовського – характеризувалась наявністю великої водної перешкоди, належним оглядом із західного берега і була відкритою ділянкою радянської оборони. *Південна ділянка* – від Логовського до Райгорода. Місцевість на ній була відкрита, горбиста, з оглядом майже на всій ділянці з радянського боку, але з обмеженим спостереженням до 5 км.

Другий рубіж – рубіж забезпечення оперативної глибини оборони – Єрзовка, Котлубань, Малі Чапурники, безіменна висота східніше Тальянки. Загальна протяжність фронту – 145 км. Рубіж був відкритий, дещо горбистий, без

природних перешкод і забезпечував достатню глибину спостереження.

Третій рубіж – рубіж оперативної оборони: лінія міського поясу – Ринок, Орловка, Кам'яний Буєрак, Гончара, Піщанка, Стара Отрада – із загальною протяжністю фронту 70 км. На низці ділянок рубежу, особливо в західному секторі, він співпадав зі смугою історичної оборони Царицина у 1918 р. Укріплення безпосередніх окраїн міста та його зеленої зони було розвитком тактичної глибини цього рубежу.

Ці рубежі мали низку суттєвих недоліків. Так, інженерне обладнання першого рубежу, яке було проведене, значною мірою було порушено весняним паводком, а низка побудованих узимку об'єктів в умовах літа виявились тактично невдалими. Глибина даного рубежу була занадто малою, а бетонні дзоти були тільки на передньому краї оборони. Зовсім були відсутні приховані вогневі точки, які дуже були б вигідні в умовах цієї місцевості. А на третьому рубежі було відсутнє інженерне обладнання. Всі рубежі мали низький рівень маскування інженерних споруд.

Втім незважаючи на низку недоліків (передусім панівне положення противника на основних напрямках) рубіж Сталінградського обводу був основним рубежем прикриття сталінградського напрямку в обстановці, коли противник не може бути стриманий у більш вигідному підвищеному районі на захід від річки Дон. Тому було прийняте рішення: систему рубежів під Сталінградом повністю відновити і дообладнати.

Другий і третій рубежі, які забезпечували оперативну глибину району, підлягали дообладнанню. Роботи проводились у дві черги. До робіт першої черги було віднесено відновлення системи рубежів у повному обсязі і проведення на ньому дообладнання на основних напрямках. Друга черга полягала у завершенні інженерних робіт, обладнанні другого рубежу на основних напрямках із польовим підсиленням і обладнання третього рубежу, включаючи міський пояс, на основних напрямках без польового підсилення [5].

Враховуючи стислі терміни інженерного обладнання оборони, було вирішено активно залучати до обладнання

інженерних споруд міське населення. Так, у "Постанові Сталінградського міського комітету оборони щодо будівництва оборонних рубежів" було зазначено, що необхідно "зобов'язати керівників будівельних організацій переключити на обладнання рубежу інженерно-технічний персонал і робочу силу, автогужтранспорт, всі механізми, які можуть бути використані" [6]. Згідно з цим документом Сталінградський міський комітет закріпив певні ділянки робіт за підприємствами і закладами району, організував робочі колони з населення. Крім цього було прийняте рішення зобов'язати директорів підприємств організувати виготовлення залізобетонних дотів, металевих кулеметних і протиосколкових ковпаків, протитанкових їжаків, мін, колючого дроту та інших засобів і споруд, а також необхідного будівельного інструменту (лопати, ломи, кирки, сокири тощо). Визначались заходи щодо постачання тим, хто працював на оборонному рубежі, питної кип'яченої води; організовувались їх укриття від можливих нальотів авіації противника та медичне обслуговування.

Через тиждень до "Постанови Сталінградського міського комітету оборони щодо обладнання системи рубежів під Сталінградом" було прийняте Доповнення, в якому чітко визначалось, що до встановленої трудової повинності на обладнання оборонних рубежів залучається працездатне населення у віці: чоловіки від 16 до 60 років і жінки – від 16 до 50 років. Від трудової повинності звільнялись жінки, які мали немовлят, а також жінки з дітьми віком до 8 років (останні – у випадку відсутності інших членів сім'ї, які можуть забезпечити догляд за дітьми). За ухилення від встановленої трудової повинності винні могли в адміністративному порядку бути ув'язнені строком до 6 місяців або присуджені до штрафу у 3000 крб., а за систематичне ухилення – притягнуті до кримінальної відповідальності [7].

17 липня 1942 р. частини 62-ої армії (колишня 7-ма резервна армія) Сталінградського фронту, розгорнуті на передовому рубежі оборони по річці Чир, вступили в бій з військами 6-ої німецької армії. Саме з цього моменту розпочинається безпосередня оборонна операція Сталінградського, Південно-Східного і Донського фронтів [4].

Умовно оборонний період Сталінградської битви поділяється на дві послідовні операції: *перша* – бойові дії на підступах до Сталінграду (17 липня – 12 вересня), *друга* – бойові дії у місті і південніше нього (13 вересня – 18 листопада).

Основними видами діяльності інженерних військ у цей час були, по-перше, інженерна розвідка противника, місцевості та об'єктів. Для неї в тилу противника формували групи по 3–5 саперів, на які крім розвідки покладали завдання із облаштування загороджень і здійснення руйнувань [3, 201].

По-друге, фортифікаційне обладнання опорних пунктів, позицій і районів розташування підрозділів. Наприклад, основу інженерного обладнання позицій у період боїв всередині міста складали опорні пункти, розташовані у міцних кам'яних будівлях. Довкола них обладнувались щілини, окопи, ходи сполучення та бліндажі. Підступи до опорних пунктів прикривались протитанковими і протипіхотними мінами. Всього за період оборони в місті було обладнано близько 2500 різноманітних окопів, 200 дзотів, 37 залізобетонних і броньованих ковпаків, майже 450 бліндажів і сховищ і пристосовано до оборони 186 будівель [3, 201].

По-третє, здійснення інженерних заходів щодо маскування та створення хибних позицій. На інженерні війська покладались завдання створення серед великої кількості бойових об'єктів хибних цілей (танків, гармат, переправ тощо), їх правильне розташування й ретельне маскування, а подекуди і показ їхньої "активності" [8].

По-четверте, облаштування інженерних загороджень. У ході напружених оборонних боїв зусиллями військ під керівництвом військових інженерів Сталінград було перетворено у неприступну фортецю. За час оборони міста інженерні війська 62-ї армії облаштували близько 11 км дротяних загороджень, встановили більше 17 тисяч мін, 82 камнемети, 180 надолбів, 165 протитанкових їжаків та побудували 39 барикад [3, 200].

До завдань оборони належало і прорублення проходів у загородженнях, зруйнуваннях та облаштування переходів

через перешкоди. Бійці і командири інженерних військ інколи включались до складу штурмових загонів і блокувальних груп, а отже, безпосередньо брали участь у боях на вулицях Сталінграда. Вони підривали руїни будівель, які були прилаштовані противником до оборони, робили проходи в загородженнях, вели підземно-мінну боротьбу.

Одним із першорядних завдань було обладнання й утримання переправ. Так, забезпечуючи перегрупування 4-ої і 1-ої танкових армій для нанесення контрудару по німецьких військах, які вели наступ, дев'ять понтонних і один інженерний батальйони утримували переправу через Дон. Було наведено чотири наплавних мости і обладнано десять поромних переправ [3, 199]. Крім того дуже важливою проблемою у ході бойових дій було забезпечення їх усіма видами довольства. В цій справі інженерні війська надавали велику допомогу, забезпечуючи роботу 21 поромної переправи, якими безперервним потоком йшли різноманітні військові вантажі [8, 300].

Особливого значення у степових умовах набуло водопостачання. Це завдання вирішували одна рота польового водопостачання і три гідротехнічні роти [9].

В оборонних операціях під Сталінградом відбувалось подальше вдосконалення форм фортифікаційного обладнання місцевості і способів застосування та обладнання загороджень.

На низці ділянок, переважно всередині ротних районів оборони, практикувалось обладнання суцільних траншей. Інженерне обладнання оборонних позицій у місті характеризувалось широким використанням різноманітних будівель і споруд, вмілим прилаштуванням їх до оборони, застосуванням різних засобів для створення протитанкових загороджень (мінні поля, барикади, завали тощо). В оборонній операції під Сталінградом удосконалювалися способи застосування та улаштування загороджень як в тактичній зоні, так і в оперативній глибині. Так, витрати мін при мінуванні сягали 200–300 ПТМ на 1 км фронту, а на окремих ділянках – до 500–600 мін. Водночас досвід показав, що така щільність є недостатньою.

Активно діяли загони з облаштування загороджень, які створювались у дивізіях, арміях, фронтах. Так, у дивізіях до складу загону виділяли від взводу до роти саперів із запасом мін від 100 до 500, в арміях – від роти до батальйону із запасом мін від 500 до 1000; у загін загороджень фронту виділялось від батальйону до бригади [3, 206].

Досвід бойових дій показав, що система концентрично побудованих оборонних рубежів на фронтах великої протяжності себе не виправдала, оскільки при значному віддаленні від об'єкта, що обороняється, вона може бути прорвана в одному місці і внаслідок цього втратить свою стійкість. Більше відповідало стійкості оборони створення системи проміжних рубежів та відсічних позицій, які б забезпечували маневр резервами в глибині для нанесення контрударів. Система ж концентрично побудованих рубежів безпосередньо на підступах до об'єкта оборони, безумовно, себе виправдала [2, 3, 8].

Оборонний період Сталінградської битви ще раз підтвердив необхідність глибокої побудови стратегічної оборони, завчасного створення обладнаних оборонних рубежів у глибині і своєчасного зайняття їх військами.

Чотири місяці тривав оборонний період Сталінградської битви, в ході якої війська Червоної Армії не лише витримали неодноразові штурми міста, але й завдали гітлерівцям важких втрат. Вміле поєднання фортифікаційних оборонних споруд, мінно-вибухових загороджень та вогню всіх видів зброї дозволило зупинити переможну ходу німців, яка була розпочата ще в 1939 році.

Висновки. Отже, Сталінградська оборонна операція з усією очевидністю продемонструвала не лише здатність оборони протистояти натиску оснащених потужними засобами військ, але й можливість оборони знизити темп наступу противника і повністю його розгромити. Радянська стратегія збагатилась досвідом організації і проведення двох послідовних стратегічних оборонних операцій.

Водночас, у ході оборони Сталінграда інженерні війська провели колосальні за обсягом роботи, і досвід, який вони там здобули, став важливим джерелом воєнного мистецтва

у проведенні операцій і битв у другій половині німецько-радянської війни. Завдання інженерного забезпечення, які були вирішені в ході битви за Сталінград, сприяли в подальшому успішному проведенню контрнаступальної операції, що стала переломним моментом у ході Другої світової війни.

1. История создания [Сайт Министерства обороны Российской Федерации]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту http://www.mil.ru/848/1045/1272/1356/1357/20961/20967/index.shtml.
2. *Цирлин А.Д.* Инженерные войска в боях за Советскую Родину / А.Д. Цирлин, П.И. Бирюков, В.П. Истомин, Е.Н. Федосеев [Гл. 17. Итоги применения инженерных войск в годы Великой Отечественной войны и тенденции в их развитии]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до сайту http://www.victory.mil.ru/lib/books/h/engineers/17.html
3. Инженерные войска [под ред. П.И. Бирюкова]. – М.: Военное изд-во МО СССР, 1982. – 408 с.
4. Сталинградская битва. Хроника, факты, люди [авт. кол. под руковод. В.А. Жилина]. – Кн. 1. – М.: Олма-Пресс, 2002. (Серия "Архив").
5. Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО), ф. 345. План обороны Сталинградского обвода с задачей прочного прикрытия района Сталинграда, оп. 5127, д. 1, л. 69–78.
6. Постановления Сталинградского городского комитета обороны о строительстве оборонительного рубежа Сталинградского обвода № 311 12 июля 1942 г. – ЦДНИВО, ф. 171, оп. 1, д. 4, л. 79–82.
7. Постановления Сталинградского городского комитета обороны о дополнении к Постановлению № 311 от 12 июля 1942 г. о трудповинности на строительстве оборонительных рубежей № 323 18 июля 1942 г. – ЦДНИВО, ф. 171, оп. 1, д. 4, л. 92–93.
8. *Еременко А.И.* Сталинград: Участникам великой битвы под Сталинградом посвящается/ А.И. Еременко. – М.: АСТ; Хранитель, 2006. – 60 л. ил. – (Неизвестные войны).
9. *Веремеев Ю.* История инженерных войск Русской Армии [Краткий очерк]. – Ч. 3. – (Анатомия армии). [Електронный ресурс]. – Режим доступу до сайту http://army.armor.kiev.ua/engenear/ing_history3.shtml.

Надійшла до редколегії 06.05.2010 р.

Рецензент: *А.В.Шумка*, кандидат історичних наук, Академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів.

ОСОБЕННОСТИ ИНЖЕНЕРНОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ СОВЕТСКИХ ВОЙСК ВО ВРЕМЯ ОБОРОНЫ СТАЛИНГРАДА

Фтемов Ю.А., Куцька О.Н., Милютин В.А.

Анализируется характер инженерного оборудования рубежей и основные задачи инженерного обеспечения в ходе оборонной операции под Сталинградом 1942 года.

Ключевые слова: рубеж обороны, инженерные войска, инженерное обеспечение, инженерное оборудование.

PECULIARITIES OF ENGINEER SUPPORT OF SOVIET TROOPS DURING THE DEFENSE OPERATION OF STALINGRAD

Ftemov Yu., Kutska O., Milyutin V.

The character of engineer equipment of defence areas and main tasks of engineer support during defensive operation at Stalingrad area in 1942 are analyzed.

Key words: defence area, engineer troops, engineer support, engineer equipment.